

Marek BODZIANY*

Marta MILCZANOWSKA*

AKSJOLOGICZNE DYLEMATY ŻOŁNIERZA, CZYLI O KONFLIKCIE WARTOŚCI W ŚWIECIE KONSUMPCJI

Streszczenie: *Artykuł opisuje zagrożenia zmiany systemów wartości we współczesnym świecie. Jego przesłaniem jest pokazanie dynamiki zmian w polskim społeczeństwie w odniesieniu do zderzenia tradycji z nowoczesnością. Poruszane wstępne zagadnienia z obszaru aksjologii stanowią dość obszerne tło merytoryczne dla zmian w systemach wartości w polskiej armii, a właściwie dla pokazania ich stałych i zmiennych elementów. Uzasadnieniem poruszanych kwestii jest to, że polski żołnierz, jako uczestnik życia społecznego – podobnie jak pozostałe warstwy społeczne – z jednej strony wpisuje się w ethos cech narodowych, a z drugiej jest zwykłym obywatelem, który posiada własne potrzeby materialne. Zatem, na gruncie powyższego dylematu, rodzi się konflikt wartości autotelicznych z instrumentalnymi. W celu pokazania wycinka rzeczywistości społecznej polskiej armii usytuowanej w świecie konsumpcji, przedstawiono teoretyczne ramy aksjologicznych dylematów społeczeństwa, a także wybrane wyniki badań prowadzonych wśród żołnierzy zawodowych oraz studentów wojskowych.*

Słowa kluczowe: *wartości autoteliczne i instrumentalne, normy, konflikt wartości, konsumpcja, nowoczesność, homogenizacja kultury*

WSTĘP

Rozważania nad aksjologicznymi czynnikami funkcjonowania armii warto rozpocząć od zarysowania teoretycznych ram interpretacji samego pojęcia *wartości* oraz ukazania ich zmienności pod wpływem dynamiki zjawisk społecznych zachodzących w makroskali. Nietrudno się domyślić, że systemy wartości ulegają modyfikacji wraz ze zmianą kulturową wpisaną w historię ludzkości tak samo trwale, jak postęp społeczny. Wielokrotnie zastanawiamy się, czy owa zmienność jest domeną wyłącznie współczesności, czy *podnoszone w literaturze, drastyczne przejście z tradycji do nowoczesności jest faktycznie tym czynnikiem, który wpływa na zmiany w ładzie (systemie) aksjo-normatywnym¹ współczesnych społeczeństw, czy może jednak jest to stały element rozwoju społecznego?*

* Marek Bodziany – doktor socjologii, adiunkt w Zakładzie Socjologii Wydziału Nauk o Bezpieczeństwie Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych we Wrocławiu

* Marta Milczanowska – magister prawa i administracji oraz doktorant w Wyższej Szkole Policji w Szczytnie, wykładowca Wydziału Nauk o Bezpieczeństwie Wyższej Szkoły Oficerskiej Wojsk Lądowych we Wrocławiu

¹ Ład (system) aksjo-normatywny – powiązany system reguł, norm i wartości – dotyczących wszelkich przejawów życia społecznego, charakterystyczny dla danej kultury. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007, s. 287.

Odnosząc się do fundamentów teorii zmiany społecznej, której istotnym filarem jest postęp społeczny popychający nas do nowoczesności, jednoznacznie stwierdzamy, że konflikt tradycji z nowoczesnością od wieków towarzyszył ludziom i całym narodom. Od wieków też ludzie odrzucali tradycyjne (biorąc pod uwagę uwarunkowania epoki) modele życia na rzecz nowych, pojawiających się wraz z potrzebą wzbogacania ich o nowe elementy kultury zarówno materialnej, jak i niematerialnej. To właśnie zmiana społeczna, a w niej zmiana kulturowa opisywana przez nieustanną modyfikację orientacji religijnych, ról społecznych (w tym płciowych), obyczajów i tradycji, a także przez rozwój technologii - budowała nowy ład (system) aksjo-normatywny kolejnych pokoleń ludzi wkraczających w nowy – *nowoczesny* wymiar bytu.

Owa nowoczesność, oprócz niezaprzeczalnych pozytywów, niosła ze sobą szereg negatywnych zjawisk przejawiających się konfliktem *starego z nowym* – tradycji z nowoczesnością. Konflikt ten z potężną siłą dał znać o sobie szczególnie w dobie rozprzestrzeniania się kultury masowej i niepohamowanej konsumpcji, których praktyczny wymiar jawi się odejściem całych społeczeństw od wartości autotelicznych² na rzecz instrumentalnych³. Jak się zdaje, zderzenie tych dwóch typów wartości w dobie nowoczesności stanowi obecnie istotny dylemat społeczny, nieuchronnie prowadzący do pytania, *w jakim stopniu konsumpcja wpłynęła na zmianę w systemach wartości współczesnych społeczeństw?* W konsekwencji pytanie to należy ukierunkować na problem zderzenia wartości w grupach społecznych. W nich należy umiejscowić te, które wypełniają na rzecz społeczeństwa role i zadania, mające na celu utrzymanie wymaganego poziomu bezpieczeństwa. W ujęciu aksjologii, role te podbudowane są *wartościami socjocentrycznymi*, czyli takimi, z których wynika potrzeba obrony granic państwowych, utrzymania ładu społecznego, a także – co istotne – potrzeba wypełniania zadań na rzecz utrzymania bezpieczeństwa międzynarodowego.

Odnosząc się więc do tematu, nieuchronnie wkraczamy na grunt rozważań nad dylematem żołnierzy będących jednocześnie członkami społeczeństwa uwikłanego w konsumpcję i materializm oraz członkami grupy społecznej, której podstawą istnienia są wartości fundamentalne. Rodzi się więc pytanie, *na ile żołnierz – uczestnik życia społecznego – posiadający własne ontologiczne potrzeby, otoczony krajobrazem konsumpcji oraz poszukujący drogi do podniesienia standardów własnego życia i życia swojej rodziny – nie wyzbył się tych wartości, które sytuują go wśród elit etycznych?* Zdaje się, że na to pytanie nigdy nie uzyskamy miarodajnej odpowiedzi, jednak niech ten artykuł będzie próbą nakreślenia kierunku dociekań naukowych, które pozwolą na pokazanie statycznego i dynamicznego charakteru systemów wartości żołnierzy XXI wieku.

1. KILKA UWAG TEORETYCZNYCH

Rozważania nad wartościami należy rozpocząć od przybliżenia teoretycznych ram niniejszego artykułu. Sens poznawczy *wartości* odnajdujemy w słowach *ojca* socjologii –

² Wartości autoteliczne - autonomiczne, naczelne, centralne, zajmujące najważniejsze miejsce w hierarchii wartości, realizacja tych wartości jest dobrem samym w sobie.

³ Wartości instrumentalne - podrzędne, o niższym znaczeniu, są elementem pomocniczym w osiągnięciu wartości najwyższych (autotelicznych), mają one charakter wykonawczy, służą wykonywaniu celów wyższych.

Augusta Comte'a⁴, który obserwując skutki Rewolucji Francuskiej, postawił pytanie, w którym czytamy: *Co sprawia, że społeczeństwo nie rozpada się, w miarę jak staje się coraz większe, bardziej złożone, zróżnicowane, wyspecjalizowane i podzielone?*⁵ A. Comte stwierdził, że siłą sprawczą trwałości i stabilności społeczeństw są: *wspólne, powszechnie uznawane idee i przekonania, nazwane concensus universalis, jako elementy nadające społeczeństwu uniwersalną moralność oraz nadające symbolom i kulturze siłę jednoczącą je*⁶. Odnosząc się do podejścia A. Comte'a, stwierdzamy, że pomimo upływu czasu, *concesus universalis* – wartości uniwersalne, są nadal użyteczne, szczególnie wtedy, gdy następują drastyczne zmiany w strukturze społecznej. W związku z tym, należy przyjąć, że klasyczne podejście A. Comte'a – mimo wciąż zwiększającej się tendencji podnoszenia jakości życia – opisuje również współczesną rzeczywistość społeczną. Kultura niematerialna, a w niej systemy norm i wartości ukształtowane przez wieki, stanowiące relatywnie trwałe i niezmienny element syntagmy (rdzenia) kultury narodowej są podstawą tworzenia i utrzymania fundamentów kultur narodowych.

Według Williama G. Sumnera elementy te stanowią trzon społeczeństwa, określone jako *folkways*, które współtworzą reguły społeczne i normatywne wzory postępowania rozpowszechnione w danym narodzie lub zbiorowości. W.G. Sumner podkreśla ich dynamiczny charakter, w którym ujawnia się przejście od zaspokajania potrzeb, poprzez zwyczaje z nich wynikające i potrzebę zmian stylu życia, aż po bezrefleksyjne sposoby życia oparte na wpojonych i wyuczonych regułach postępowania⁷.

Abstrahując od podejść A. Comte'a oraz W.G. Sumnera, należy podkreślić, że wiedza o wartościach nie opiera się wyłącznie na elementach kultury niematerialnej. Utożsamiana jest w równym stopniu z materialną sferą życia społecznego. Teoretyczne podstawy badaniom kultury dała teoria Heinricha Rickerta⁸. To właśnie wartości, wpisane w systematykę składników kultury, według autora stanowią podstawę definiowania kultury. Definicja ta zawiera się w następujących słowach: *kultura obejmuje wszystko, cokolwiek człowiek bezpośrednio wytwarza, działając zgodnie z podlegającymi wartościowaniu celami lub, jeżeli chodzi o już istniejącą rzeczywistość – wszystko, co przynajmniej jest świadomie podtrzymywane w imię określonych wartości*⁹. To dzięki wartościom człowiek funkcjonuje w życiu społecznym zgodnie z przyjętymi przez siebie samego lub środowisko kulturowe zasadami postępowania, dokonując wyborów zgodnie z przyjętą wcześniej hierarchią

⁴ August Comte (1798-1857) – przedstawiciel wczesnego pozytywizmu, francuski filozof okresu rewolucji francuskiej. Autor następujących dzieł: „Kurs filozofii pozytywnej”, „Rozprawy o duchu filozofii”, „Rozprawy o całokształcie pozytywizmu” oraz wielu innych publikacji z obszaru pozytywizmu. Był twórcą nowej dziedziny wiedzy, którą obecnie nazywamy socjologią. Zgodnie z poglądami Comte'a, świat przyrody kohabituje w zgodzie ze światem społecznym, w związku z czym społeczeństwa kierują się tymi samymi prawami, jakie rządzą w przyrodzie. Twierdził również, że społeczeństwo jest skomplikowanym organizmem, którego kształt anatomiczny tworzy *statyka*, a zmienność *dynamika*. Zob. J. Szacki, *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2002, s. 251-262. Również [w:] P. Sztompka, *Socjologia....., op. cit.*, s. 22.

⁵ J. H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowania*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 2007, s. 10.

⁶ *Ibidem*, s. 10.

⁷ Zob. W.G. Sumner, *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie*, PWN, Warszawa 1995.

⁸ Heinrich Rickert (1863-1936) – filozof niemiecki, profesor uniwersytetów we Fryburgu Bryzgowijskim i Heidelbergu przedstawiciel neokantowskiej szkoły badenkiej. Uważał, że funkcjonują transcendentne, ponadczasowe wartości, które muszą obowiązywać niezależnie od wszelkiego doświadczenia. J. Szacki, (red.), *Sto lat socjologii polskiej*, PWN, Warszawa 1995, s. 429.

⁹ H. Rickert, *Człowiek i kultura*, [w:] Mencwel A. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005, s. 23-24.

wartości. Wybór ten od wieków przyjmuje formę walki materialnych z niematerialnymi obszarami życia i bez względu na epokę, człowiek zawsze zderzał się z dylematem wyboru pomiędzy nimi, przez co rodził się konflikt wartości indywidualnych.

Interesujące podejście do wartości odnajdujemy w rozważaniach Maxa Schellera, który dzieli je na *obiektywne i normatywne*. Najwyższą jednak rangę w życiu społecznym posiadają wartości *absolutne*, czyli takie, które stanowią wartość samą w sobie i są dobrem najwyższym – pewnego rodzaju *sacrum*¹⁰. Wartości absolutne są więc czymś, co człowiek ceni ponad wszystko, czymś, czego nie jest w stanie zastąpić żadną materialną rzeczą. Współcześnie panuje pogląd, że wartości absolutne zanikają.

Istotną cechą wartości jest to, że mają wymiar subiektywny, który odnosi się do indywidualnych preferencji człowieka. Sfera indywidualnych wartości to, według autorów *ethos*, tworzony i uznawany przez konkretną osobę lub grupę społeczną. Subiektywizm tego typu wartości wyraża się tym, że dla innych wcale nie muszą mieć one znaczenia. Podnoszony przez M. Schellera *ethos* znalazł również swoje miejsce w rozważaniach W.G. Sumnera, który opisuje go jako: *styl normatywny: kompleks charakterystycznych dla siebie zwyczajów i reguł moralnych*¹¹. Według autora, *ethos* powinien być rozpatrywany zawsze ponad prawem stanowionym, a właściwie prawo powinno być dostosowane do norm i reguł oraz wartości fundamentalnych danego narodu. *Ethos* jest więc czymś pierwotnym w stosunku do norm i reguł zapisanych w prawie, jest poniekąd wyznacznikiem kierunku tworzenia prawa i drogowskazem moralnym dla całych narodów. Jest więc elementem niematerialnej kultury narodowej, który budowany jest przez wieki dzięki tradycji i historii całych narodów.

Wartości i ich teoretyczne ramy znajdują swoje źródła poznawcze w wielu klasycznych podejściach. Istnieją trzy podstawowe koncepcje wartości:

- pierwsza, nazwana *platońską*, określa byt i idee;
- druga – przedmiotowa, pochodzi od obiektywistów i opisuje je jako pewne rzeczy, zespoły (układy) rzeczy, które są od człowieka niezależne, choć urzeczywistniają się w jego życiu;
- trzecia – podmiotowa koncepcja subiektywistów głosi, że wartości są funkcją ludzkiej percepcji, ze sfery świadomości człowieka, które poza nią nie istnieją¹².

Na uwagę zasługuje również definicja zaproponowana przez Jana Szczepańskiego, który definiuje wartości jako: (...) *dowolny przedmiot materialny lub idealny, w stosunku, do którego jednostki lub zbiorowości przyjmują postawę szacunku, przypisują mu ważną rolę w swoim życiu i dążenie do jego osiągnięcia odczuwają, jako przymus*¹³. Według Floriana Znanieckiego, wartości to: *wszelki przedmiot posiadający empiryczną treść, dostępną członkom grupy społecznej oraz znaczenie, wskutek którego jest on lub może być obiektem*

¹⁰ Zob. M. Scheller, *Resentyment a moralność*, Czytelnik, Warszawa 1977. M. Scheller dzieli wartości (zgodnie z hierarchią ważności) na: utylitarne – opisujące użyteczność tego, co ważne dla człowieka; hedonistyczne – opisujące stan i poczucie przyjemności lub jego brak – uzależnione są od zmysłów człowieka; witalne – opisywane przez wiek, zdrowie, życie lub śmierć; duchowe, które dzielą się na: poznawcze, prawne, estetyczne.

¹¹ P. Sztompka, *Socjologia....., op. cit.*, s. 268.

¹² M. Filipiak, *Socjologia kultury. Zarys zagadnień*, Wyd. UMCS, Lublin 2000, s. 125.

¹³ B. Szacka, *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003, s. 79.

*działalności*¹⁴. Wartością w takim ujęciu będzie więc każdy materialny wytwór – artefakt pracy ludzi oraz duchowy element kultury, będący w codziennym użytku. Może nim być zarówno przedmiot użytkowy, jak i legenda.

Współczesne definicje wartości w dużym stopniu zachowują klasyczny sens poznawczy, bazując na materialnych lub też niematerialnych obszarach życia społecznego, zarówno na poziomie indywidualnym, jak i grupowym. Według Jonathana H. Turnera, wartości stanowią sferę oceny i definiowania zjawisk zachodzących w rzeczywistości społecznej pod kątem wyobrażenia o tym, co złe, a co dobre, co właściwe, a co nie, co istotne, a co nieistotne, czyli tworzą system standardów, kryteriów służących ocenie moralnej postępowania¹⁵. Autor wprowadza również wartości do składowych systemów symboli, które *nie są genetycznie zaprogramowane, ale tworzone są w wyobraźni, posługujemy się nimi i zmieniamy we wzajemnych kontaktach ze środowiskiem*¹⁶. W ramach systemów symboli występują: systemy językowe, systemy wartości, systemy przekonań, systemy norm i zasoby wiedzy¹⁷. Stanowią również podstawę oceny działań społecznych oraz siłę sprawczą wyborów dokonywanych przez każdego człowieka.

W podejściu Anthonego Giddensa odnajdujemy określenie *wartości* jako: (...) *idei określających, co uchodzi za ważne, wartościowe i pożądane, dające ludziom poczucie sensu i są dla nich drogowskazem w interakcjach ze światem społecznym*¹⁸. Według Normana Goodmana (...) *wartości są abstrakcyjnymi pojęciami mówiącymi o tym, co społeczeństwo uważa za dobre, słuszne i pożądane*¹⁹. Specyficzny typ wartości stanowią wartości kulturowe. Według „Słownika Socjologicznego” są to: (...) *kulturowo uwarunkowane, ustanowione i przekazywane poglądy na to, co pożądane, korzystne i wartościowe w danej rzeczywistości społecznej; poglądy te wchodzi w wzajemne relacje według hierarchii, tworząc w obrębie określonej kultury system wartości i norm*²⁰.

Niezależnie od interpretacji przedstawionych w literaturze, pojęcie wartości należy rozumieć w kategoriach rozróżniania pozytywnych i negatywnych zjawisk społecznych i nadawania im odpowiedniej rangi, w zależności od indywidualnych cech kulturowych i potrzeb. Można je również rozpatrywać w kontekście dynamiki, która opisuje to pojęcie jako zmienny składnik kultury zdeterminowany procesem socjalizacji i zmianą społeczną. Oznacza to, że czynniki zewnętrzne, do których niewątpliwie należy zaliczyć elementy obcych kultur lub też kultury masowej, posiadają siłę sprawczą modyfikacji systemów wartości zarówno narodowych, jak i grupowych, czy indywidualnych.

¹⁴ W. Thomas, F. Znaniecki, *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1. *Nota metodologiczna*, 1976, s. 41-96. Za: D. Joubert, *Dwadzieścia pięć pojęć wartości*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia, *Socjologia. Lektury*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007, s. 316.

¹⁵ J.H. Turner, *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowania*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 2007, s. 43.

¹⁶ *Ibidem*, s. 41.

¹⁷ L.M. Nijakowski, *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2006, s. 109. Autor rozszerzył pojęcie symboli o zasięg terytorialny, wprowadzając do nomenklatury z obszaru kultury pojęcie *domeny symbolicznej*. Domena symboliczna według autora jest niczym innym, jak obszarem opanowanym poprzez pewną kulturę. Jest wartością samą w sobie – elementem kultu i upamiętniania.

¹⁸ A. Giddens, *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005, s. 45-46.

¹⁹ N. Goodman, *Wstęp do socjologii*, Poznań 2001, s. 40.

²⁰ K. Olechnicki, P. Załęcki, *Słownik Socjologiczny*, Wyd. Graffiti BC, Toruń 1997, s. 239.

Omawiając teoretyczne ramy definiowania *wartości*, nie można pominąć definicji pojęcia *normy*. W ogólnym sensie definiowanie obu pojęć może stanowić istotny dylemat ze względu na fakt, że posiadają wiele cech wspólnych. W istocie normy posiadają mniejszy ciężar gatunkowy wśród pojęć z obszaru aksjologii. Są niczym innym, jak reguły zachowań, które odzwierciedlają, czy też zawierają w sobie wartości danej kultury²¹. Opisują zachowanie człowieka w zastosowaniu do szczególnych sytuacji lub kształtują zachowanie ludzi wobec siebie²². Elliot Aronson wyróżnił kategorię o nazwie *normy społeczne* (*ang. social norms*), które określił, jako (...) *ukryte albo jasno sprecyzowane reguły grupy dotyczące akceptowanych zachowań, wartości i przekonań jej członków*²³. Według N. Goodmana, normy społeczne posiadają specyficzną strukturę, w której skład wchodzi takie elementy, jak: zwyczaje, obyczaje, tabu i prawa²⁴. Normy opisują sposoby zachowań przedstawicieli danej kultury w otaczającym środowisku kulturowym. Stanowią specyficzną formę dekalogu kulturowego, będącego zwyczajowo narzuconym przez daną kulturę zestawem reguł postępowania.

Odnosząc się do teoretycznych zagadnień opisujących ład (system) aksjo-normatywny w społeczeństwie, warto podkreślić, że bez względu na usytuowanie człowieka w konkretnej grupie społecznej, istnieje pewna grupa elementów tegoż systemu, które są niezmiennie, zarówno w sensie narodowym, jak i indywidualnym. To właśnie te wartości, które A. Comte nazywał *consensus universalis*, a W.G. Sumner i M. Scheller – *ethosem*, stanowią swoisty fundament istnienia narodów. Na ile więc te dwa typy systemów wartości autotelicznych nie ulegają wpływom konsumpcji, kultury masowej i wszechobecnym wartościom instrumentalnym, bez których z pewnością człowiek nie potrafi przetrwać? Oto dylemat współczesności – dylemat zmian systemowych, w których tradycja zderza się z nowoczesnością, a człowiek wpada w wir przemian w sposób podświadomy i nieunikniony.

2. ZMIANA SYSTEMÓW WARTOŚCI JAKO EFEKT KONSUMPCJI

Jak już wspomniano, systemy wartości ulegają zmianom, w związku z czym należy rozpatrywać je w układzie dynamicznym, nie zapominając oczywiście o ich naturalnej tendencji do zachowywania pewnych stałych elementów, adekwatnych dla konkretnych narodów. Pomijając ten czynnik, należy pamiętać, że zmiana systemów wartości powinna być rozpatrywana w odniesieniu do zmian społeczno-kulturowych, a także w odniesieniu do czynników ekonomicznych związanych z naturalną potrzebą ludzi do podniesienia standardów i jakości życia. W pierwszym przypadku zmiana systemów wartości jest wypadkową zmian technologicznych i rozwoju technik przekazu informacji oraz homogenizacji (ujednoczenia) kultury dzięki rozprzestrzenianiu się trendów mody za sprawą ośrodków ekspansji kulturowej. Drugi przypadek jest powiązany z pierwszym w sensie zwiększania się potrzeb ludzi oraz konsumpcji produktów kultury materialnej i niematerialnej w ramach szeroko pojętego zjawiska globalizacji kultury.

²¹ *Ibidem*, s. 46.

²² N. Goodman, *op. cit.*, s. 40-41.

²³ E. Aronson, T.D. Wilson, R.M. Akert, *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 1997, s. 7 i 680.

²⁴ N. Goodman, *op. cit.*, s. 41.

2.1. Kultura masowa jako produkt globalizacji kultury

Chcąc sprostać wyzwaniu tematu, dla potrzeb ukazania dynamiki zmian w systemach wartości, podjęto się równoległej analizy obu poruszanych wcześniej typów czynników. Na wstępie należy więc zarysować zakres pojęciowy *kultury masowej*, jako kategorii związanej z rozwojem technologii oraz ze wzrostem znaczenia konsumpcji i komercjalizacji produktów kultury. Jedno z klasycznych podejść, które reprezentuje George Friedmann, definiuje ją jako: *ogół kulturalnych dóbr konsumpcyjnych oddanych do dyspozycji publiczności w najszerszym rozumieniu tego słowa (...) za pomocą masowego komunikowania w ramach cywilizacji technicznej*²⁵. Natomiast w definicji Antoniny Kłoskowskiej kultura masowa (...) *odnosi się do zjawisk współczesnego przekazywania wielkim masom odbiorców identycznych lub analogicznych treści płynących z nielicznych źródeł oraz do jednolitych form zabawowej, rozrywkowej działalności wielkich mas ludzkich*²⁶. Odnosząc się do powyższej definicji, *kulturę masową* w najprostszy sposób można określić jako działanie mające na celu wielokierunkowe przekazywanie treści dzięki środkom masowego przekazu. Kultura tego typu jest również nazywana kulturą popularną ze względu na jej powszechny i ogólnie dostępny charakter.

Opisując zagadnienia kultury masowej, nieuchronnie wkraczamy na grunt *globalizacji kultury*, której teoretyczne ramy ukazuje kilka klasycznych teorii. Jedną z nich, proponowaną przez szwedzkiego antropologa społecznego Ulfa Hannerza, wprowadza pojęcie *globalnej ekumeny kulturowej*, które w odniesieniu do zjawisk kultury jest analogią do idei *systemu światowego*²⁷ adekwatnej do ekonomii. Autor definiuje dwa typy kultury:

- tradycyjną, którą stanowią ekumeny zamknięte, zlokalizowane w wyraźnych ramach przestrzennych i czasowych;
- nowoczesną, opisywaną przez ekumeny otwarte, przekraczające ramy przestrzeni i czasu, zwłaszcza dzięki technikom komunikacji i transportu.

Oprócz tego U. Hannerz wprowadził cztery możliwe scenariusze losów globalnej ekumeny kulturowej. **Pierwszy** z nich to globalna homogenizacja, czyli całkowita dominacja kultury zachodniej, w której ujawnia wpływy amerykańskiej kultury na inne. Podstawą takiego podejścia jest twierdzenie, że wszystkie społeczności staną się mniej lub bardziej udaną repliką zachodniego stylu życia, aspiracji, wartości i norm, wzorów konsumpcyjnych, idei, ideałów i przekonań. **Drugi scenariusz**, tzw. *nasycenia kulturowego*, pokazuje wizję, w której kraje peryferyjne powoli, z oporami, w toku kilku generacji, zastępują lokalne idee kulturowe, sensory i wartości, zuniformizowanymi treściami płynącymi z dominujących centrów. **Trzeci scenariusz** - *deformacji kulturowej* – oznacza

²⁵ Zob. G. Friedman, *Maszyna i człowiek. Problemy człowieka w cywilizacji maszynowej*, Warszawa 1966.

²⁶ A. Kłoskowska, *Kultura Masowa*, PWN, Warszawa 2005, s. 52.

²⁷ Zob. I. Wallerstein, *Analiza systemów – światów. Wprowadzenie*, Warszawa 2007. Autor klasyfikuje strukturę społeczną świata w oparciu o trzy obszary: mini-systemy społeczne, czyli mało rozległe, zwykle nie więcej niż 6 pokoleń o dużej homogeniczności (np. społeczności plemienne), imperia światowe – rozległe struktury polityczne, o różnorodnej kulturze, zewnętrznej kontroli nad wewnętrznymi strukturami np. przez ekstrakcję (wyciąganie) nadwyżki ekonomicznej; istniały do niedawna, np. ZSRR, gospodarki światowe – rozległe i nierównomierne łańcuchy produkcji i podziału dóbr, rozczłonkowane przez różne systemy polityczne - nadwyżka rozdzielana według faktycznych monopolii osiągniętych na rynku. Te ostatnie dzieli na: społeczeństwa centralne – tzw. trzon gospodarki światowej, pół-peryferie ekonomiczne – tzw. wschodzące rynki, peryferie ekonomiczne – państwa trzeciego świata.

uproszczenie, zubożenie, a nawet degradację kultury zachodniej w toku jej adaptacji przez kraje peryferyczne. **Czwarty** natomiast, nazwany *amalgamatyzacją kulturową*, zakłada równorzędny dialog i wymianę między kulturami centrum i peryferii, co prowadzi do ogólnego wzbogacenia kultury. Według autorów, ostatecznym efektem takiego optymistycznego scenariusza jest *kreolizacja* albo *hybrydyzacja* kultury, w której kultury silniejsze mieszają się ze słabszymi, jednak każda z nich ulega modyfikacji²⁸.

Proponowany przez autorów pierwszy scenariusz zdaje się pokazywać ogólnoświatowe trendy emisji składników kultury masowej z ośrodka (jądra) ekspansji na peryferie kulturowe. Ekspansja ta czyni świat jednorodnym i homogenicznym kulturowo tworem, budując pewnego rodzaju rzeczywisty, ale niewidzialny świat, w którym nie ma granic i nie ma namacalnej władzy. Jest tylko niewidzialna siła, która opina siecią całą populację ludzi uwikłanych i uzależnionych od mediów i informacji. Tak powstaje *globalna wioska*, którą, jako pojęcie z obszaru globalizacji, wprowadził w 1962 roku [Marshall McLuhan](#). W publikacji pt.: „Galaktyka Gutenberga” przedstawił wpływ masowych mediów elektronicznych na niwelowanie barier czasowych i przestrzennych i umożliwianie jednocześnie ludziom komunikacji na masową skalę²⁹.

Widzimy więc, że choć sama nazwa jest symboliczna, jej przesłanie ukazuje świat bez granic, świat, w którym człowiek staje się przedmiotem eksperymentu kulturowego i manipulacji. Dzięki mediom pochłania niezliczone ilości informacji ze świata, przyjmuje bezkrytycznie trendy mody i wprowadza do własnego systemu wartości nowe, nie zawsze pozytywne, elementy. Konsumuje produkty kultury masowej, takie jakie podaje mu wirtualna siła mediów. Tak zmienia się system wartości w całych narodach, które podświadomie odchodzą od tradycji i zmierzają ku nowoczesności.

2.2. Kultura masowa i jej skutki społeczne

Odnosząc się do związków rozwoju kultury masowej z globalizacją kultury, nieuchronnie zwracamy uwagę na zmiany technologiczne i postęp społeczny. Widzimy również niepohamowany pęd ludzkości do tworzenia narzędzi zdolnych do rozprzestrzeniania informacji oraz kultury na skalę globalną. Aby jednak o tym pędzie mówić, zasadne jest pokazanie dynamiki zjawiska w odniesieniu do historii. Rozwój kultury masowej w dużym stopniu zapoczątkowany został dzięki wynalezieniu przez Johanna Gutenberga w 1450 roku ruchomej czcionki. Był to początek tzw. *przełazników masowych*, takich jak gazety, radio, telewizja czy w końcu Internet. Niezaprzeczalne dobrodziejstwo dla społeczeństw, jakim stały się środki masowego przekazu oraz powszechna i niemal natychmiastowa informacja pokazały niemal jednocześnie swoje negatywne oblicze. Wraz z nieograniczonym dostępem do wiedzy i kultury, pojawił się problem wzrostu potrzeb ludzkich i wzrostu nieuzasadnionej konsumpcji dóbr, które do niedawna były nieznane. Co ciekawe, społeczeństwo zaczęło traktować informację płynącą z mediów jako tę najbardziej obiektywną i w zupełności wystarczającą do funkcjonowania w nowoczesnym świecie. Przyjmować też zaczęło nowe trendy mody i elementy kultury jako obiektywne fakty społeczne, w sposób uzasadniony modyfikujące tradycyjne style życia.

²⁸ Zob. P. Sztompka, *Socjologia zmian społecznych*, Znak, Kraków 2005, s. 99-100.

²⁹ Zob. K. Loska, *Dziedzictwo McLuhana między nowoczesnością a ponowoczesnością*, Wyd. Rabid, Kraków 2001.

Negatywny wpływ mediów na społeczeństwo został dostrzeżony „okiem naukowców” dopiero w latach 20. minionego wieku. Nastąpiło to niemal równocześnie z początkami kształtowania się nauki o komunikowaniu masowym. Ówczesne badania nad problemem wpływu mediów na społeczeństwo opierały się na powszechnej w tym czasie *teorii społeczeństwa masowego*, traktowanego jako populacja miejsko-industrialna – heterogeniczna strukturalnie i kulturowo – tłum kierujący się emocjami, a nie racjonalnością³⁰. Takie poglądy pozwoliły na rozwinięcie się *teorii wszechmocy mediów*³¹, które w sposób świadomy modyfikują nieświadomych tej modyfikacji ludzi, ich styl życia i system wartości. Dla porównania, Max Weber określił społeczeństwo masowe jako szereg społeczeństw lokalnych, jako *typy idealne*³².

Współczesny negatywny wymiar wpływu mediów na społeczeństwo znalazł swój ślad w *teorii dysfunkcji narkotyzującej*, która wprowadzona do systematyki pojęć z zakresu komunikacji masowej i socjologii, za sprawą [Paula Lazarsfelda](#) i [Roberta Mertona](#) w 1948 roku, pokazała negatywne skutki kultury masowej dla społeczeństwa. Termin ten oznacza postępujące [uzależnienie](#) odbiorców od mediów oraz związane z nim przeświadczenie, że pozyskiwanie aktualnych [informacji](#) powoduje, iż pełniej, bardziej świadomie i aktywnie uczestniczą w życiu [społecznym](#). Tymczasem *dysfunkcja narkotyzująca* prowadzi do pasywnej obserwacji rzeczywistości, sprawia, że odbiorcy stają się raczej obserwatorami niż zaangażowanymi uczestnikami życia społecznego³³. Odnosząc ją do konsumpcji produktów kultury masowej, z całą stanowczością należy przypisać jej podobne skutki społeczne. Mianowicie ludzie, czerpiąc przyjemność z konsumpcji tego, co daje radio, Internet, czy telewizja, żyją w przeświadczeniu, że uczestniczą w kulturze.

Odnosząc się do klasycznych teorii opisujących wpływ mediów na społeczeństwo, widzimy ich współczesne konotacje związane już nie tylko ze zwykłą społeczną perswazją i manipulacją informacjami, ale – co istotne – z kreowaniem trendów mody, modyfikacją ludzkich potrzeb poprzez pokazywanie innych, egzotycznych stylów życia oraz stymulowanie i pobudzanie zachowań konsumenckich, które w dużym stopniu są efektem homogenizacji świata kultury. Ludzie i całe społeczeństwa podświadomie poddają się podskórnemu wpływowi (*ang. hipodermie influence*) kultury masowej, wykazując wielokrotnie irracjonalne zachowania. Zachowania tego typu potwierdzone zostały w wielu teoriach, jednak najbardziej rozpowszechnione to: *efekt snoba*, wprowadzony do zagadnień z zakresu zachowań konsumenckich przez Torsteina Veblena, czy *efekt owczego pędu* opisany przez [Harveya Leibensteina](#). Obydwa podejścia opisują irracjonalność zachowań konsumenckich pod wpływem zachowań innych osób. *Efekt snoba* to zjawisko ekonomiczne polegające na

³⁰ J. Grzybczyk, *Czy oddziaływanie mediów jest skuteczne? Stare i nowsze teorie*, Zeszyty Prasoznawcze, Rocznik XXXVIII 3-4 (143-144), Kraków 1995, s. 19.

³¹ Teoria ta doczekała się wielu symbolicznych nazw, jak np.: *teoria magicznego pocisku (the magic bullet theory)*, czy *teoria zastrzyku (injection theory)*, czy też *teoria podskórnego wpływu (hipodermic theory)*. Zob. T. Goban-Klass, *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, PWN, Warszawa 2004.

³² Zob. M. Weber, *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*, Tübingen 1922. Za: P. Załęski, *Typy idealne w socjologii religii Maxa Webera: Analiza struktury kategoryzującej pole religijne*, Kultura i Społeczeństwo nr 224, Warszawa 2003.

³³ Zob. J. Fiske, *Kluczowe pojęcia w komunikowaniu i badaniach kulturowych*, Wydawnictwo ASTRUM, Wrocław 2005.

ograniczeniu zakupu pewnych dóbr lub całkowitym zaniechaniu ich nabycia ze względu na ich inkluzywny (powszechny) charakter³⁴. Natomiast *efekt owczego pędu* to zjawisko występujące, gdy konsumenci pragną nabywać pewne dobra, także po wyższych cenach, tylko dlatego, że kupują je inni. Wynika to z chęci naśladowania osób, z którymi chcą się utożsamiać. Polega na wzroście popytu, dlatego że inni konsumują to samo dobro. Efekt owczego pędu jest w pewnym sensie formą protestu w stosunku do konformizmu konsumenckiego w zakresie dokonywania wyboru tych samych produktów i dóbr. O ile *efekt snoba* pokazuje pęd do luksusu, jako próbę oderwania się od powszechnego stylu życia, tak *efekt owczego pędu* jest odzwierciedleniem poddania się całych zbiorowości trendom narzucanym przez kreowane w mediach standardy życia.

2.3. Zmiana systemów wartości jako efekt konsumpcji

Teoretyczna analiza zagadnień opisujących ład (system) aksjo-normatywny we współczesnym świecie nieuchronnie prowadzi do pokazania czynników zmian zachodzących w systemach wartości w odniesieniu do zmiany pokoleniowej, jaka dokonała się i nadal dokonuje we współczesnych społeczeństwach. W celu wyjaśnienia istoty podnoszonych kwestii, autorzy oparli swoje rozważania na wynikach badań prowadzonych przez Rolanda Ingleharta przez prawie 20 lat w różnych państwach, w tym również w Polsce. Badania te miały na celu pokazanie dynamiki zmian w systemach wartości społeczeństw *starej* demokracji oraz tych, które dopiero aspirują do niej. Punktem wyjścia tych badań było założenie, że we współczesnych społeczeństwach wartości instrumentalne stanowią podstawę bytu, tylko w różnym stopniu są modyfikowane przez wartości autoteliczne. Dlatego też autor zaproponował nową klasyfikację wartości: *materialistyczne* i *postmaterialistyczne*.

Pierwszy typ wartości, według autora, odpowiada społeczeństwom ukształtowanym po II wojnie światowej na gruncie dynamicznego rozwoju i odbudowy Europy Zachodniej. Ich podstawą jest odejście od problemów fizycznego, w tym ekonomicznego utrzymania bezpieczeństwa, w kierunku podnoszenia jakości życia i samorealizacji. Teoria R. Ingleharta, stworzona na gruncie empirycznej diagnozy czynników zmian kulturowych w Europie i na świecie, doprowadziła do postawienia dwóch hipotez:

- *niedoboru*, w której wartości są odbiciem środowiska socjo-ekonomicznego, oparte na nadawaniu znaczenia rzeczom i przedmiotom deficytowym;
- *socjalizacji*, w której środowisko socjo-ekonomiczne nie wpływa natychmiast na zmiany w systemach wartości, gdyż są one mocno zakorzenione w systemie wartości stworzonym przez rodzinę i otoczenie kulturowe³⁵.

W ogólnym sensie można przyjąć, że społeczeństwa ukształtowane w gospodarce niedoboru mają większe poczucie zagrożenia, szczególnie ekonomicznego, co w konsekwencji zmusza je do większego poszanowania *wartości instrumentalnych* i jednocześnie przywiązania do *wartości autotelicznych* jako elementu tradycji. Warto jednak podkreślić, że nie istnieje korelacja zwrotna pomiędzy poziomem rozwoju ekonomicznego

³⁴ T. Veblen, *Teoria klasy próżniaczej*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2008, s. 60.

³⁵ R. Inglehart, *Pojawienie się wartości postamaterialistycznych*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia. Lektury*, ZNAK, Kraków 2007, s. 334.

krajów rozwiniętych z poczuciem bezpieczeństwa ekonomicznego ich obywateli. R. Inglehart podkreśla również, że obie postawione hipotezy nie pozostają wobec siebie obojętne. Powinno się je rozpatrywać w połączeniu ze sobą, ponieważ indywidualne systemy wartości są wypadkową zarówno procesu socjalizacji człowieka od wczesnych lat życia, jak i czynników ekonomicznych³⁶. Dlatego też w badaniach istotne znaczenie miało nie tylko pokazanie związku poziomu ekonomicznego z poczuciem bezpieczeństwa i chęcią samorealizacji, ale również ukazanie procesu przechodzenia od wartości materialistycznych do postmaterialistycznych w odniesieniu do zmiany pokoleniowej.

Podsumowując, należy podkreślić, że społeczeństwa, które stosunkowo niedawno przeszły proces transformacji ustrojowej oraz ewolucję od gospodarki regulowanej przez państwo – nazwanej przez R. Ingleharta – gospodarką niedoboru, do gospodarki wolnorynkowej – relatywnego dobrobytu, reprezentują nadal wartości materialistyczne z tendencją do zmiany w kierunku postmaterialistycznych. W związku z tym, analizując społeczeństwo polskie, jako reprezentujące *młodą* demokrację oraz rozwijającą się gospodarkę, należy wziąć pod uwagę w badaniach z jednej strony hipotezę niedoboru, a z drugiej socjalizacji, we względnie tradycyjnym modelu rodziny opartym w dużej mierze na wartościach autotelicznych. Teoria R. Ingleharta posiada również swój użytkowy wymiar dla polskiego społeczeństwa ze względu na fakt, że przynajmniej połowa Polaków nadal pamięta realia gospodarki niedoboru i na przełomie lat 1989 i 1990 w niemal traumatyczny sposób przeszła zmianę społeczną, kulturową i ekonomiczną. *Czy jednak ta nagła zmiana wpłynęła natychmiast na zmianę systemów wartości?* Oczywiście, że nie. Droga do postmaterializmu polskiego społeczeństwa nadal trwa, a jej koniec prawdopodobnie nigdy nie nastąpi, ponieważ kolejna zmiana kulturowa wprowadzi nowy typ postmaterializmu – jakże inny od poprzedniego. *Jak zatem zmiany w systemach wartości odnieść do ekspansji kultury masowej?* Odpowiedź jest oczywista. Mianowicie to dzięki kulturze masowej stymulowanej i napędzanej przez rozwój i siłę mediów, wartości postmaterialistyczne rozprzestrzeniają się wszędzie tam, gdzie do nie dawna wszechobecna była gospodarka niedoboru. Pęd do poznania przez społeczeństwa materialistyczne smaku „zachodu” idzie więc w parze z ekonomią, której praktyczny wymiar jawi się lawinowym wzrostem konsumpcji dóbr do tej pory nieznanymi, a propagowanymi przez media jako ikony luksusu. Tak rodzi się rynek nowych konsumentów nowoczesności i nowych stylów życia.

3. SYSTEM WARTOŚCI ŻOŁNIERZY POLSKIEJ ARMII

Poruszane w poprzednich częściach artykułu zagadnienia stanowią teoretyczną podstawę analizy wybranych wyników badań dotyczących zagadnień opisujących aksjologiczne obszary funkcjonowania polskiej armii. W celu dokonania diagnozy *filarów* systemu wartości polskich żołnierzy, zasadne jest przypomnienie pytania postawionego na początku artykułu: *Na ile żołnierz – uczestnik życia społecznego – posiadający własne ontologiczne potrzeby, otoczony krajobrazem konsumpcji oraz poszukujący drogi do podniesienia standardów własnego życia i życia swojej rodziny – nie wyzbył się tych wartości, które sytuują go wśród elit etycznych?*

³⁶ *Ibidem*, s. 335-336.

W celu uzyskania odpowiedzi na postawione pytanie, wykorzystano badania przeprowadzone na próbie 516 respondentów – żołnierzy przewidzianych do działań w ramach operacji pokojowych i misji stabilizacyjnych. Pierwszym krokiem była analiza znaczenia nadawanego składnikom kultury (tabela 1).

Tabela 1. Składniki kultury w percepcji żołnierzy na tle innych składników kultury narodowej
N=516

Narodowe składniki kultury	Rangi odpowiedzi										Brak odpowiedzi		Razem
	Najmniejsze		Minimalne		Średnie		Znaczące		Najwyższe		N	%	
	N	%	N	%	N	%	N	%	N	%			
Symbole narodowe	33	6,4%	60	11,6%	114	22,1%	134	26,0%	155	30,0%	20	3,9%	516
System wartości autotelicznych (etycznych)	30	5,8%	78	15,1%	147	28,5%	128	24,8%	98	19,0%	35	6,8%	516
System wartości materialnych	51	9,9%	73	14,1%	130	25,2%	122	23,6%	96	18,6%	44	8,5%	516
Historia narodu	32	6,2%	46	8,9%	101	19,6%	192	37,2%	130	25,2%	15	2,9%	516
Bohaterowie narodowi	33	6,4%	69	13,4%	131	25,4%	171	33,1%	77	14,9%	35	6,8%	516
Tradycje narodowe	30	5,8%	40	7,8%	145	28,1%	159	30,8%	121	23,4%	21	4,1%	516
Religia	88	17,1%	99	19,2%	136	26,4%	88	17,1%	76	14,7%	29	5,6%	516
Zwyczaje i obyczaje	28	5,4%	68	13,2%	145	28,1%	156	30,2%	92	17,8%	27	5,2%	516
Święta narodowe	62	12,0%	112	21,7%	125	24,2%	108	20,9%	71	13,8%	38	7,4%	516

Źródło: Opracowanie własne na podstawie wyników badań

Przedstawione w tabeli wyniki badań wskazują, że respondenci nie nadawali tak istotnej rangi systemom wartości, jak innym składnikom kultury. Największe znaczenie nadawano składnikom systemów wartości niematerialnych, takim jak: historia narodu, bohaterowie narodowi, a także tradycje, na dwóch najwyższych poziomach rangowych. Co istotne, wysoki poziom znaczenia nadawany historii oraz bohaterom narodowym wskazuje, że niematerialne aspekty życia w dużym stopniu kształtują *ethos* zawodu żołnierza. To właśnie historia i bohaterowie narodowi, uzupełnione przez szacunek do symboli narodowych, są elementami kultury kształtującymi i umacniającymi poczucie tożsamości narodowej, która w świecie konsumpcji posiada tak istotne znaczenie. Odnosząc wyniki badań do przedziałów wieku, nasuwa się wniosek, że wymienione składniki kultury nie pozostają w związku ze zmianą pokoleniową (podnoszoną przez R. Ingleharta). Oznacza to, że żołnierze bez względu na wiek nadają istotną rangę wartościom niematerialnym, jako elementom kształtującym *ethos* zawodu.

Nawiązując do wartości materialnych, które z natury rzeczy kształtują dobrobyt i są narzędziem do osiągnięcia stabilizacji ekonomicznej, respondenci wskazywali na ich wpływ na powstawanie negatywnych zjawisk społecznych. Świadczy o tym następująca odpowiedź: *Ograniczają dialog społeczny, we współczesnym świecie wpływają na podziały między grupami społecznymi, prowadzą do konfliktów pomiędzy ludźmi, wpływają na*

tworzenie kręgów kulturowych o zróżnicowanym dostępie do zasobów materialnych, pozwalają określić, kto jest kim w społeczeństwie, a tym samym wpływają na wzajemne relacje. Inne odpowiedzi pokazują wartości materialne w świetle potrzeb ludzkich, elementów koniecznych do zachowania własnej odrębności, stabilizacji ekonomicznej oraz bezpieczeństwa własnego i rodziny. Oto jedna z nich: *czym byłyby wartości takie, jak patriotyzm, miłość do kraju oraz poczucie bycia Polakiem bez zachowania prawa do godnego życia? Lub inna: co powiedzieć rodzinie, kiedy brakuje na chleb, że za cenę patriotyzmu warto głodować?* Przedstawione odpowiedzi pokazują dualny wpływ na życie społeczne wartości materialnych. Z jednej strony są one przyczyną powstawania negatywnych postaw, podziałów, wartościowania i stratyfikacji występującej zarówno na poziomie społecznym (w ramach jednego narodu), jak i etnicznym (na poziomie kilku narodów), a z drugiej są podstawą bytu. W związku z tym stanowią dylemat każdego człowieka.

Jednym z istotnych elementów kulturowych aspektów życia społecznego jest poczucie tożsamości narodowej. Ocenie jej poczucia posłużyło otwarte pytanie dotyczące znaczenia pojęcia *patriotyzm*. W związku z tym, że pomiędzy tym pojęciem a pojęciem *szowinizm narodowy* istnieje dość wąska granica, a Polacy w świetle profilu stereotypowej percepcji innych narodów, uchodzą za raczej szowinistycznych, nietolerancyjnych i etnocentrycznych, podjęcie się diagnozy tego pojęcia wśród żołnierzy zdaje się być uzasadnione. Z percepcją pojęcia *patriotyzm* wiąże się pewna obserwacja, mianowicie respondenci, którzy deklarowali wysoki poziom znaczenia historii, bohaterów i symboli narodowych, jednocześnie definiowali pojęcie *patriotyzm* w oparciu o sześć pozytywnych czynników:

- tożsamość narodową;
- wartości niematerialne;
- tradycję i historię;
- poczucie dumy narodowej;
- symbole narodowe i afirmację (autoteliczny związek z ojczyzną).

Segmentacja odpowiedzi oparta została na dwóch klasycznych teoriach *narodu*: Antoniny Kłoskowskiej i Floriana Znanieckiego. Zgodnie z teorią A. Kłoskowskiej, tożsamość, wartości i symbole narodowe stanowią siłę sprawczą więzi z narodem i patriotyzmu kształtowanego przez upamiętnianie historii i dorobku przodków. Natomiast według F. Znanieckiego, więzi autoteliczne z narodem kształtowane są przez *ład aksjo-normatywny*, który według autora jest głównym determinantem spójności narodu tworzonego i podtrzymywanego przez artefakty, czyli materialne wytwory pracy ludzi tworzone na *szlaku* historycznym i przekazywane przez jedno pokolenie kolejnym pokoleniom.

W związku z różnorodnością odpowiedzi udzielanych przez respondentów, autorzy dokonali ich dekompozycji na osiem zasadniczych grup, w tym jedną, którą charakteryzują odpowiedzi niesklasyfikowane w pozostałych grupach. Są to:

- odpowiedzi nawiązujące do tożsamości narodowej;
- odpowiedzi oparte na systemie wartości (ładzie aksjo-normatywnym);
- odpowiedzi nawiązujące do dumy narodowej i honoru;
- odpowiedzi o charakterze afirmacyjnym (oparte na wyrażaniu uczuć do kraju);
- odpowiedzi nawiązujące do tradycji i historii;

- odpowiedzi oparte na przywiązaniu do symboli narodowych;
- odpowiedzi radykalne, nawiązujące do negatywnych postaw;
- odpowiedzi – niemieszczące się w proponowanych ramach kategoryzacji.

Odpowiedzi wskazują, że definiowane przez badanych pojęcie *patriotyzm* nie posiada związków ani z ich wykształceniem, ani z wiekiem. Różnorodność odpowiedzi wskazuje na dużą swobodę interpretacji tego pojęcia. Istotne jest, że prawie 90% odpowiedzi posiada pozytywny kontekst, co w dużym stopniu jest uzasadnione wykonywanym zawodem. Niemniej jednak, spośród 49 odpowiedzi niesklasyfikowanych (stanowiących 9,5% wszystkich udzielanych przez respondentów) aż 46,9% odpowiedzi (23 osoby) wskazywało, że pojęcie to nie przystaje do rzeczywistości i jest w pewnym stopniu przewartościowane. Świadczą o tym następujące odpowiedzi:

- *stan z zaświatów;*
- *to puste hasło;*
- *truizm;*
- *to już niestety tylko teoria, która w praktyce się nie sprawdza.*

Właśnie w tej grupie odpowiedzi kryje się obojętny stosunek do *patriotyzmu*, w tym poczucia tożsamości narodowej, przywiązania do wartości autotelicznych ukształtowanych w ramach więzi z *ojczyzną ideologiczną*³⁷ i symbolami narodowymi. W większości z nich zauważamy obojętność w odniesieniu do tradycji, historii, bohaterów narodowych i wielu innych czynników wpływających na tworzenie postaw patriotycznych. Jedna z odpowiedzi, w której czytamy, że: *w dzisiejszych czasach słowo to straciło macierzyste znaczenie* zdaje się potwierdzać powyższe stwierdzenie. Inna wskazuje na brak autorytetów, które dawałyby przykład do kreowania postaw patriotycznych. Czytamy w niej, że: *w dzisiejszych czasach trudno mówić o patriotyzmie, a głównie brak przykładów osób, które charakteryzują postawy patriotyczne.*

Odnosząc się do odpowiedzi o charakterze radykalnym, należy podkreślić, że spośród 21 odpowiedzi (stanowiących 4,4% wszystkich udzielanych przez respondentów) 23,8% z nich (5 osób) nie tylko deklarowało odrzucenie patriotyzmu, jako elementu budowania narodowych wartości, ale także przedstawiało skrajne poglądy i postawy, takie jak etnocentryzm, szowinizm narodowy, a nawet odrzucenie innych narodowości. Należą do nich następujące odpowiedzi:

- *wykładnia filozofii skinów;*
- *cechuje się miłością do wartości, symboli, tradycji, ale również okazywaniem wyższości nad innymi narodami;*
- *bezwzględna lojalność wobec własnego narodu;*
- *szacunek do ustroju politycznego;*
- *stawianie własnej narodowości ponad innymi;*

³⁷ Zob. S. Ossowski, *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa 1984, s. 26-27. Ojczyzna ideologiczna to pojęcie ukształtowane na gruncie bezpośrednich przeżyć wobec ojczystego terytorium, na przekonaniach o uczestnictwie jednostki w pewnej zbiorowości i na przekonaniu, że jest to zbiorowość terytorialna związana z tym właśnie terytorium. Moja ojczyzna w tym ujęciu to *ziemia mojego narodu*. Inny typ ojczyzny to *ojczyzna prywatna*, którą opisuje więź *nawykowa* z regionem, w którym jednostka wrastała w społeczeństwo na drodze socjalizacji.

- *wizja własnego narodu jako wybranego oparta na szowinizmie narodowym i egoizmie;*
- *bezkrytyczna miłość do siebie jako Polaka.*

Skrajną grupę odpowiedzi reprezentowali respondenci w przedziale wieku od 23 do 37 lat, co wskazuje, że starsze pokolenie respondentów, które zostało wychowane w duchu innych wartości, raczej nie wykazuje tendencji do skrajnych poglądów i postaw. Kolejna ważna obserwacja dotyczy faktu, że skrajne poglądy reprezentują wyłącznie mężczyźni – ani jedna z 19 badanych kobiet nie nadała negatywnego kontekstu pojęciu *patriotyzm* (w tym jedna kobieta nie udzieliła odpowiedzi na pytanie).

Abstrahując od negatywnego znaczenia nadawanego pojęciu *patriotyzm*, istotne jest, że zdecydowana większość nadawała temu pojęciu pozytywny kontekst. W odniesieniu do grupy odpowiedzi o charakterze tożsamościowym stanowiących 14,7% wszystkich udzielanych odpowiedzi (76 osób), należy zwrócić uwagę, że dotyczą one takich sfer, jak przywiązanie do narodu i państwa, pełnej akceptacji władzy, religii i społeczeństwa, poświęcenia dla dobra kraju oraz promowania jego wizerunku na arenie międzynarodowej. Należą do nich następujące odpowiedzi:

- *silna więź z narodem i pełna akceptacja wszelkiego zła i dobra wypływającego z historii i polityki państwa;*
- *poczucie przynależności do Państwa;*
- *utożsamianie się i praca na rzecz ojczyzny;*
- *tożsamość narodowa oparta na symbolach narodowych;*
- *tożsamość narodowa i religijność;*
- *oddanie społeczeństwu, to przywiązanie do swojego narodu i działanie w jego interesie na arenie międzynarodowej.*

Dość znaczący odsetek – 12,0% wszystkich odpowiedzi (62 osoby) stanowiły te, które nawiązują do systemu wartości (ładu aksjo-normatywnego). Istotą omawianych odpowiedzi jest to, że zwracają się ku poszanowaniu norm i wartości obowiązujących w systemie społecznym, oddaniu ideałom oraz narodowi bez poszukiwania własnych korzyści z tego faktu. Powyższe cechy patriotyzmu odzwierciedlone zostały w następujących odpowiedziach: *wzajemne uszanowanie przyjętych wartości w danym narodzie, przedkładanie dobra ogółu ponad swoje, bezinteresowność i oddanie ideałom, stosowanie się do systemu wartości obowiązującego w społeczeństwie, poszanowanie norm i wartości oparte na dobru własnego narodu i kraju, poszanowanie wartości własnego narodu.*

Pozytywny kontekst pojęcia *patriotyzm* odnajdujemy również w odpowiedziach dotyczących poczucia dumy narodowej i honoru, które stanowiły 17,1% wszystkich odpowiedzi (88 osób). Większość respondentów udzielających odpowiedzi o tym charakterze zwracało uwagę na poczucie własnej godności i honoru, jako czynniki kształtujące postawę patriotyczną oraz kształtujących wizerunek Polaków w opinii innych narodowości. Spośród odpowiedzi o tym charakterze na uwagę zasługują następujące: *poczucie godności, jako obywatel danego narodu i państwa, godne reprezentowanie kraju na arenie międzynarodowej, zdolność do walki na rzecz kraju, duma z faktu przynależności do narodu, chęć do wyrzeczeń i poszanowanie własnego wizerunku własnej narodowości.*

Odpowiedzi nawiązujące do symboli narodowych stanowią 7,9% wszystkich udzielanych przez respondentów (41 osób). Wskazują jednoznacznie, że *patriotyzm* nierozzerwalnie wiąże się z symbolami narodowymi, ich poszanowaniem i identyfikacją narodowości i państwa. W symbolach narodowych, takich jak godło, flaga oraz hymn państwowy, zawarte są treści opisujące chlubne epizody z historii oraz przesłanie dotyczące głównych wartości, którym dana narodowość hołduje. Symbole posiadają o tyle istotne znaczenie, że ich znajomość pozwala zdobyć uznanie i szacunek ze strony przedstawicieli innych narodowości, a także pozwala uniknąć nieświadomych błędów w interpretacji ich znaczenia. Spośród odpowiedzi nawiązujących do symboli na uwagę zasługują następujące: *odpowiedzialność, myślenie kategoriami państwa, poszanowanie symboli narodowych, poczucie honoru, to nie tylko znajomość symboli narodowych, ale znajomość ich historii, treści i przesłania dla narodu, poszanowanie wszelkich symboli narodowych, np. hymnu, flagi, godła i pomników, znajomość symboli narodowych własnych i ich poszanowanie w kraju i za granicą.*

Patriotyzm w opinii respondentów utożsamiany był również z historią i tradycjami narodowymi, o czym świadczy 11,8% (61 osób) wszystkich odpowiedzi. Obok symboli narodowych, historia i tradycje kształtują bowiem tożsamość narodową, która w tym kontekście posiada retrospektywny charakter. *Patriotyzm* rozpatrywany jako suma elementów kulturowych ukształtowanych na gruncie dorobku minionych pokoleń czerpie swoje źródła z dokonań i osiągnięć przodków. Historia natomiast traktowana jest jako zapis dziejów narodu i państwa stanowi źródło informacji na ich temat. Wśród odpowiedzi nawiązujących do historycznego charakteru pojęcia *patriotyzmu* na uwagę zasługują, takie jak: *cecha przypisywana obywatelowi danego kraju określająca miarę jego przywiązania do tradycji, historii, bohaterów i świąt narodowych, poszanowanie i podtrzymywanie tradycji narodowych, dbałość o język, znajomość historii i zwyczajów, przekazywanie wiedzy i tradycji pokoleniom, odnajdywanie w historii narodu własnych korzeni rodzinnych.*

Kolejną grupę odpowiedzi opisujących pojęcie *patriotyzm* były te, które posiadały charakter afirmacyjny – 18,4% wszystkich odpowiedzi (95 osób). Większość z udzielonych odpowiedzi wskazywało na miłość do kraju, jego symboli narodowych oraz szeroko pojmowanej kultury, przy jednoczesnym poszanowaniu innych narodów i ich kultury. Oto kilka z odpowiedzi opisujących afirmacyjny charakter pojęcia:

- *to coś, co powinien nosić w sercu każdy obywatel, by móc nazywać się nim;*
- *oddanie narodowi i przywiązanie do jego elementów kulturowych;*
- *miłość do ojczyzny;*
- *miłość do wartości narodowych i symboli;*
- *uwielbienie własnego kraju;*
- *zdrowa fascynacja własnym narodem;*
- *bez cech megalomanii i nacjonalistycznych akcentów.*

Badane wśród żołnierzy elementy kultury opisujące autoteliczny wymiar funkcjonowania armii zdają się potwierdzać pewne stałe elementy systemu wartości, które w dużym stopniu skorelowane są z wykonywanym zawodem. Wprawdzie w badaniach nie poruszano kwestii wartości materialnych w takim stopniu, by pokazać przeciwwagę dla autotelicznych, jednak zauważalna jest pewna tendencja do zdolności do poświęceń bez

względu na koszty materialne. Wartości autoteliczne wpisane w *ethos* zawodu pokazują, że mimo degradacji moralnej współczesnych społeczeństw, istnieje pewna grupa zawodów (w tym zawód żołnierza), które w sposób naturalny kształtują i pozwalają utrzymać przywoływane już w artykule wartości uniwersalne – *concesus unieversalis*. Z pewnością zaliczyć do nich należy *patriotyzm*, który – jak się zdaje – stanowi wśród żołnierzy względnie stały element kultury organizacji, który nie ulega degradacji, mimo konsumpcji.

PODSUMOWANIE

Należy zdać sobie sprawę, że przedstawione wyniki badań to tylko wycinek problemów opisujących system wartości polskich żołnierzy. Są one wyłącznie ogólnym tłem i wyznacznikiem kierunku szerszych badań, prowadzących do diagnozy proporcji pomiędzy wartościami instrumentalnymi a autotelicznymi. Istotnym elementem takich badań powinna być diagnoza motywacji żołnierzy do uczestnictwa w operacjach pokojowych i misjach stabilizacyjnych, która pozwoliłaby dokonać oceny żołnierza w kategoriach patrioty i wzoru wartości etycznych oraz konsumenta dóbr materialnych. Zdaniem autorów, jest to ważny kierunek badawczy, który w dużym stopniu zmieniłby stereotyp żołnierza – beneficjenta przywilejów i przedstawiciela *klasy próżniaczej*, który na wojnie dorabia się majątku i nadmiernie konsumuje dobra materialne³⁸. Właśnie ten kierunek badań – jak się zdaje – jest najistotniejszy dla pokazania społeczeństwu wizerunku żołnierza, który oprócz zwykłych materialnych wartości wpisanych w naturalny sposób w realia bytu, jest nosicielem i ikoną moralności oraz cech kształtujących tożsamość narodową.

LITERATURA

- Aronson E., Wilson T.D., Akert R.M., *Psychologia społeczna. Serce i umysł*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 1997.
- Baudrillard J., *The consumer society: myth and structure*, Sage, London 1998.
- Drucker P.F., *Społeczeństwo pokapitalistyczne*, PWN, Warszawa 1999.
- Filipiak M., *Socjologia kultury. Zarys zagadnień*, Wyd. UMCS, Lublin 2000.
- Fiske J., *Kluczowe pojęcia w komunikowaniu i badaniach kulturowych*, Wydawnictwo ASTRUM, Wrocław 2005.
- Friedman G., *Maszyna i człowiek. Problemy człowieka w cywilizacji maszynowej*, Warszawa 1966.
- Giddens A., *Socjologia*, PWN, Warszawa 2005.
- Goban-Klass T., *Media i komunikowanie masowe. Teorie i analizy prasy, radia, telewizji i Internetu*, PWN, Warszawa 2004.
- Goodman N., *Wstęp do socjologii*, Poznań 2001.
- Grzybczyk J., *Czy oddziaływanie mediów jest skuteczne? Stare i nowsze teorie*, Zeszyty Prasoznawcze, Rocznik XXXVIII 3-4 (143-144), Kraków 1995.

³⁸ Zob. T. Veblen, *Teoria klas próżniaczych*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie Muza SA, Warszawa 2008, s. 10. Autor w swojej teorii twierdzi, że: *instytucja klasy próżniaczej powstawała stopniowo w okresie przejścia od pierwotnego stadium dzikości do barbarzyństwa lub dokładniej – w okresie przejścia od pokojowego do wojennego trybu życia*. Wyróżnia dwa warunki konieczne do powstania *klasy próżniaczej*. Po pierwsze, członkowie danej społeczności muszą zajmować się polowaniem lub prowadzeniem wojny. Dzięki temu istnieje element bohaterstwa w działalności członków danej społeczności, przejawiający się w podboju, grabieży i zabijaniu. Po drugie, społeczeństwo musi mieć wystarczające możliwości wytwarzania środków utrzymania, ponieważ część ludności będzie zwolniona z codziennej pracy produkcyjnej.

- Inglehart R., *Pojawienie się wartości postmaterialistycznych*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia (red.), *Socjologia. Lektury*, ZNAK, Kraków 2007.
- Joubert D., *Dwadzieścia pięć pojęć wartości*, [w:] P. Sztompka, M. Kucia, *Socjologia. Lektury*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007.
- Kłoskowska A., *Kultura Masowa*, PWN, Warszawa 2005.
- Loska K., *Dziedzictwo McLuhana między nowoczesnością a ponowoczesnością*, Wyd. Rabid, Kraków [2001](#).
- Nijakowski L.M., *Domeny symboliczne. Konflikty narodowe i etniczne w wymiarze symbolicznym*, Wyd. SCHOLAR, Warszawa 2006.
- Olechnicki K., Załęcki P., *Słownik Socjologiczny*, Wyd. Graffiti BC, Toruń 1997.
- Ossowski S., *O ojczyźnie i narodzie*, PWN, Warszawa 1984.
- Rickert H., *Człowiek i kultura*, [w:] Mencwel A. (red.), *Antropologia kultury. Zagadnienia i wybór tekstów*, Wyd. WUW, Warszawa 2005.
- Scheller M., *Resentyment a moralność*, Czytelnik, Warszawa 1977.
- Sumner W.G., *Naturalne sposoby postępowania w gromadzie*, PWN, Warszawa 1995.
- Szacka B., *Wprowadzenie do socjologii*, Oficyna Naukowa, Warszawa 2003.
- Szacki J. (red.), *Sto lat socjologii polskiej*, PWN, Warszawa 1995.
- Szacki J., *Historia myśli socjologicznej*, PWN, Warszawa 2002.
- Sztompka P., *Socjologia zmian społecznych*, Wyd. ZNAK, Kraków, 2005.
- Sztompka P., *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Wyd. ZNAK, Kraków 2007.
- Thomas W., Znaniecki F., *Chłop polski w Europie i Ameryce*, t. 1. *Nota metodologiczna*, 1976.
- Turner J. H., *Socjologia. Koncepcje i ich zastosowania*, Wyd. Zysk i S-ka, Poznań 2007.
- Veblen T., *Teoria klasy próżniaczej*, Warszawskie Wydawnictwo Literackie, Warszawa 2008.
- Załęski P., *Typy idealne w socjologii religii Maxa Webera: Analiza struktury kategoryzującej pole religijne*, *Kultura i Społeczeństwo* nr 224, Warszawa 2003.

AXIOLOGICAL DILEMMAS OF A SOLDIER, THAT IS ON THE CONFLICT OF VALUES IN THE WORLD OF CONSUMPTION

Summary

This article depicts the issues of changing the systems of values in the contemporary world. The aim of this article is to present the dynamics of changes in Polish society with reference to the collision of tradition and modernity. The discussed introductory issues related to axiology are the extensive factual background for the changes in the systems of values in the Polish Army, especially for presenting their permanent and changeable elements. The reason of the raised issues is the fact that a Polish soldier as a participant of a social life – similarly to other classes – on the one hand, becomes the part of the ethos of national characteristics, on the other, is an ordinary citizen, who has own material needs. Thus, there is the conflict of autotelic and instrumental values. To present a fragment of social reality of the Polish Army situated in the world of consumption there have been displayed the theoretical extent of axiological dilemmas of the society as well as the selected research results conducted among professional soldiers and military students.

Keywords: *autotelic and instrumental values, norms, conflict of values, consumption, modernity, culture homogenisation*